

**ДО ПИТАННЯ ДОСУДОВОГО ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ
В ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ В УКРАЇНІ****TO THE QUESTION OF PROBLEM PROTECTION OF THE SUBJECTIVE PERSONAL
RIGHTS IN THE PUBLIC-RELATIONAL RELATIONS IN UKRAINE**

Константин О.В.,
д.ю.н., доцент,
заслужений юрист України
науковий консультант судді
Конституційний Суд України

Стаття присвячена питанню запровадження в Україні в процесі асоціації з ЄС ефективних й неупереджених механізмів досудового врегулювання публічно-правових спорів між приватними особами і суб'єктами публічного управління. З урахуванням дослідженого зарубіжного досвіду, наводяться пропозиції, спрямовані на розвантаження адміністративних судів в Україні від надмірної кількості справ у спосіб введення обов'язкового попереднього адміністративно-процедурного оскарження.

Досудове адміністративне оскарження рішень, дій, бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації розглядається складовим інститутом адміністративної юстиції. Пропонується створити спеціальні незалежні комісії з розгляду адміністративних скарг при окремих центральних органах виконавчої влади та місцевих державних адміністраціях й радах. Наголошується на необхідності прийняття нарешті в Україні Закону «Про адміністративну процедуру».

Ключові слова: досудовий захист, публічне управління, адміністративна юстиція, адміністративна скарга, суб'єктивні права.

Статья посвящена вопросу введения в Украине в процессе ассоциации с ЕС эффективных и объективных механизмов досудебного урегулирования публично-правовых споров между частными лицами и субъектами публичного управления. Приводятся предложения, направленные на разгрузку административных судов в Украине от чрезмерного количества дел путем введения обязательного предварительного административно-процедурного обжалования.

Досудебное административное обжалование решений, действий, бездействия субъектов публичной администрации рассматривается составляющим института административной юстиции. Предлагается создать специальные независимые комиссии по рассмотрению административных жалоб при отдельных центральных органах исполнительной власти и местных государственных администрациях, а также при местных советах. Отмечается, что предусмотренные действующими отдельными отраслевыми актами «внутренние административные» процедуры обжалования к высшим в управленческой вертикали органам, должностным лицам неблагоприятных решений, действий субъектов властных полномочий не обеспечивают практически задач эффективной защиты способом обращения к ним прав человека. Подчеркивается необходимость принятия в Украине Закона «Об административной процедуре».

Ключевые слова: досудебная защита, публичное управление, административная юстиция, административная жалоба, субъективные права.

The article is devoted to the issue of introducing in Ukraine, in the process of association with the EU, effective and objective mechanisms for pre-trial settlement of public-law disputes between individuals and public administration entities. Presented proposals aimed at unloading the administrative courts in Ukraine excessive number of cases through the introduction of mandatory preliminary administrative procedural appeal.

Pre-judicial administrative appeal against decisions, actions, inaction of the subjects of public administration is considered a component of the institution of administrative justice. It is proposed to establish special independent commissions to review administrative complaints with individual central executive bodies and local state administrations, as well as with local councils. It is noted that the «internal administrative» procedures provided for by the individual industry acts that are applied to the highest authorities in the administrative vertical, to officials of unfavorable decisions, to the actions of the subjects of power do not provide practically effective protection tasks in the way they address human rights. It emphasizes the need to take finally the Law of Ukraine «On Administrative Procedure».

Key words: pre-trial protection, public administration, administrative justice, administrative complaint, subjective rights.

Актуальність питання, обраного предметом розгляду в статті, зумовлюється тим, що відносини між громадянином і державою, яка декларує себе демократичною та правовою, є складними, різноплановими і не завжди безконфліктними. У них нерідко виникають публічно-правові спори, які потребують існування механізмів ефективного, і головне, правового, об'єктивного й оперативного їх вирішення.

Вищевказане пояснюється тим, що засоби владно-організаційної діяльності з боку уповноважених її суб'єктів практично завжди передбачають у певній мірі «обмеження» приватної особи в тих чи інших її правах, свободах або інтересах. Це обумовлюється потребами задоволення, забезпечення реалізації прав, свобод чи інтересів інших осіб (членів суспільства) або досягнення загального суспільного блага, інтересу. Тому завданням органів влади в сучасній, орієнтованій на утвердження європейських цінностей державі при здійсненні ними виконавчої й розпорядчої роботи виступає саме досягнення розумного, пропорційного, збалансованого співвідношення між застосовуваними засобами обмеження суб'єктивних прав конкретної особи, коли вона є об'єктом державно-управлінського владного впливу, та переслідуваними легітимними цілями забезпечення реалізації загального (публічного) інтересу (усіх

членів чи певних підгруп суспільства) при вирішенні того чи іншого державно або суспільно значимого питання.

Якщо розумного балансу між публічними інтересами та потребами забезпечення реалізації прав приватної особи під час публічного адміністрування досягнуто, особа не відчуває себе несправедливо, дискримінаційно постраждалою в них, то це не тягне за собою виникнення спору, не потребує застосування правових інструментів його вирішення. У протилежному випадку правова держава має гарантувати кожній фізичній та юридичній особі увесь доступний арсенал правових засобів захисту й відновлення своїх порушених прав або інтересів, створивши для цього відповідні неупереджені інституції оскарження «неправомірного» управління. Для цього в практиці функціонування цивілізованих держав у наш час застосовується інститут адміністративної юстиції, який включає в себе не тільки діяльність спеціально утворених адміністративних судів, а і розвинуті, окремо законодавчо уніфіковано врегульовані досудові «внутрішні» (шляхом подання скарг до ієрархічно вищих у системі органів управління суб'єктів) та «зовнішні» (до спеціальних у певній мірі незалежних «квазі-судових» юрисдикцій – апеляційних комісій, трибуналів, «суддів в адміністративних справах» тощо) [1]

адміністративні механізми перевірки рішень, дій, бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації на предмет їх відповідності критеріям «доброго» управління.

Варто визнати, що на конституційно-правовому рівні реформою (щодо правосуддя) в цілому задекларовано посилення юридичних гарантій забезпечення функціонування в Україні правової держави. Так, змінами, внесеними до Конституції України Законом від 2 червня 2016 року № 1401-VIII (далі – Закон № 1401-VIII) в її частині п'ятій статті 125 з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин, спеціально було нормативно гарантовано діяльність в Українській державі адміністративних судів і водночас у підпункті 4 пункту 16-1 Розділу XV «Перехідні положення» – проведення оцінки відповідності займаним посадам їх суддів за критеріями компетентності, професійної етики та доброчесності. Це, сподіваємося, сприятиме в майбутньому фаховому й неупередженому здійсненню правосуддя в цих судах, забезпечить врешті-решт досягнення задекларованої при їх утворенні правозахисної мети діяльності, ефективний захист прав та законних інтересів приватних осіб, порушених у діяльності публічної адміністрації.

Таким, що спрямовано на започаткування вирішення особливо нагальної в наш час проблеми надмірного навантаження адміністративних судів справами, можна розглядати встановлене Законом № 1401-VIII у частині четвертій статті 124 Основного Закону України положення, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Тим самим з'явилася конституційна основа для введення, урахувавши досвід Австралії, Австрії, Великої Британії, Нідерландів, Канади, ФРН, кантонів Швейцарії, США первісних обов'язкових досудових (адміністративних) процедур оскарження рішень, дій, бездіяльності публічної адміністрації в Україні. Так, у зазначених розвинених країнах зацікавлена особа перед тим, як подати позов про захист своїх прав у сфері публічно-правових відносин до суду, має спочатку звернутися до самого відповідного відомства з вимогою змінити чи скасувати несприятливе для неї рішення (акт). Якщо орган управління відмовляється зробити це, то протест (скарга) може подаватися до стоячої вище адміністративної інстанції [2]. Перевагами адміністративного оскарження перед судовим вважається його більша оперативність, менша формалізованість, економічність (дешевизна) для скаржника та держави [3]. Але лише за умови досягнення стану його неупередженості, відсутності переслідування при цьому захисту переважно «відомчих» інтересів, а також здатності реально в розумний строк забезпечувати відновлення порушених неналежним управлінням прав особи, його застосування дасть змогу суттєво зменшити навантаження на адміністративні суди в Україні.

Так, за даними судової статистики, в січні–листопаді 2017 року до окружних адміністративних судів України надійшло на розгляд 112 481 справа та матеріали. З урахуванням справ і матеріалів, які не були розглянуті на початок 2017 року, на розгляді окружних адміністративних судів перебувало 145 345 справ і матеріалів. За цей період судді окружних адміністративних судів розглянули 110 401 справу та матеріали. Станом на 1 грудня 2017 року залишалися нерозглянутими 34 924 справи та матеріали. На розгляд лише до Касаційного адміністративного суду в складі нового Верховного Суду (його 25 суддів) із Вищого адміністративного суду України та Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України на початку 2018 року було передано близько 40 тисяч справ [4]. Тобто для кожного судді цього суду передано на розгляд близько 1500 справ. Залишок цих справ, не урахувавши тих, які будуть надходити по новому процесуальному законодавству, ймовірно, буде розглянуто лише за декілька років. Однак за зазначених обставин це не гарантуватиме «якості» касаційного розгляду вказаних справ.

Інстанційний та/або «квазі-судовий» порядок досудового урегулювання спорів, які виникають у процесі реалізації суб'єктами публічної адміністрації їх повноважень, має виступати передостанньою (перед виконанням адміністративних актів) стадією в адміністративних процедурах, які мають отримати законодавчого урегулювання в Україні. Українська держава залишилася однією з останніх на пострадянському просторі, разом із Російською Федерацією, в якій відсутній закон про адміністративну процедуру. У зв'язку із цим діяльність вітчизняних суб'єктів владних повноважень із вирішення індивідуально-конкретних питань не має процесуальної основи, хоча необхідність її існування безпосередньо впливає з положень частини другої статті 19 Конституції України, згідно з якими органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень, а також у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Наразі в Україні приватним особам законодавчо не гарантуються права, пов'язані з участю в процедурах вирішення органами влади питань щодо них (видання владних адміністративних індивідуальних актів), а скарги, які подаються ними, головним чином не досягають їх мети поновлення порушених суб'єктивних прав на адміністративному (досудовому) рівні.

Варто відмітити, що спроби звертатися до носіїв влади більш високого рівня для перегляду ними рішень їх підлеглих мали місце на будь-яких етапах публічно-владної організації суспільств. Але не завжди відповідне оскарження допускалося. За поліцейського ладу, як відзначав у 1920-х роках проф. М.Д. Загряцков, скарга, в крайньому випадку безпідставна, нерідко була караним діянням. Навіть в епоху просвітницького абсолютизму в Пруссії патент від 29 червня 1774 року приписував у випадку безпідставності скарги «приводити скаржника до тям» доганою, стигмою або докорами. У Російській імперії в XVIII столітті селянам взагалі заборонялося скаржитися на поміщиків. І лише конституційна держава зняла заборону на скаргу, навіть і на необгрунтовану. Конституційні хартії початку XIX століття проголосили право петицій, хоча й лише декларативно. Законодавство тільки кінця зазначеного століття почало пов'язувати оскарження з певними юридичними наслідками. Саксонська і Вюртемберзька конституції встановили, зокрема, що адміністрація зобов'язана прийняти рішення по скарзі і що відмова в ній має бути мотивованою [5].

Право на оскарження (петицію) в якості одного з найважливіших прав особи юридично було закріплено в статті 32 французької Декларації прав людини і громадянина 1793 року, в якій визначалося, що право подавати петиції представникам державної влади в жодному випадку не може бути заборонене, призупинене чи обмежене. Правове унормування цього права дало поштовх до початку розвитку в XIX столітті у Франції, Німеччині та в інших країнах Західної Європи адміністративної юстиції – особливого виду юрисдикційної діяльності відповідних органів з вирішення спорів приватних осіб з публічною адміністрацією, які спочатку функціонували в системі останньої, а згодом трансформувалися в більш незалежні судові. Діяльність самостійних адміністративних судів є в наш час найважливішим стандартом правової держави, критерієм членства в ЄС, курс на асоціацію з яким обрав у 2014 році Український народ.

У процесі еволюційного розвитку способами практичної реалізації суб'єктивного права на оскарження рішень, дій, бездіяльності органів влади стали конституційна, адміністративна і процесуальна (судова) скарги.

Конституційна скарга в Україні була передбачена змінами, внесеними до Конституції Законом № 1401-VIII, з метою захисту особою своїх прав у конституційному судочинстві. Виникнення права на її подання пов'язується

з допущенням порушення відповідних індивідуальних прав застосуванням при вирішенні спірних правовідносин неконституційного закону судами загальної юрисдикції та вичерпанням усіх можливих засобів оскарження судових рішень, передбачених процесуальними кодексами (статті 55 і 151-1 Основного Закону України).

Подання *процесуальної (судової) скарги* є способом реалізації диспозитивного права учасника справи на ініціювання апеляційного та касаційного перегляду рішень судів в адміністративному, господарському, кримінальному та в цивільному судових процесах. При цьому варто зауважити, що чинна модель адміністративного судочинства в Україні, незважаючи на те, що це дискутувалося на початку 2000-х років при розробці проекту Кодексу, розрахованого на його здійснення, не є провадженням за скаргою, яке передбачалося положеннями підрозділу «Б» Розділу III (глави 29-32) Цивільного процесуального кодексу України 1963 року, а позовним. Такий підхід законодавця є цілком обґрунтованим. Адже адміністративний позов, на відміну від скарги, допускає пред'явлення в ньому вимог не тільки про визнання неправомірним відповідного оскаржуваного рішення, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, а й про відшкодування завданих ними матеріальних збитків. Тому він є більш ефективним процесуальним засобом захисту суб'єктивних прав, свобод чи інтересів у сфері публічно-правових відносин, зокрема, в побудованому на засадах змагальності та обов'язковості судових рішень судочинстві [6].

Разом із тим з огляду на існуючий у наш час стан надмірної перевантаженості адміністративних судів справами значні суми передбачених за звернення до них з позовами судових зборів й можливість здійснення в ньому представництва інтересів виключно адвокатом, особливо нагально в Україні постало питання про запровадження реально діючого, необтяженого складними формалізованими процедурами й неготовного адміністративного досудового механізму захисту порушених прав та законних інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічного управління.

На наш погляд, оптимальним є створення спеціальних незалежних юрисдикційних структур при окремих відомствах та місцевих органах влади (адміністраціях, радах) із розгляду *адміністративних скарг*.

Доцільність саме такого організаційного підходу можна пояснити тим, що відповідно до окремих галузевих актів (Податкового, Митного кодексів, Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших) існують процедури адміністративного оскарження до вищих в управлінській вертикалі органів, посадових осіб несприятливих для особи рішень, дій відповідних суб'єктів владних повноважень. Однак, як показує практика, звернення до них, як правило, не забезпечує досягнення правозахисної мети подання скарги, оскільки при інстанційному «внутрішньо адміністративному» перегляді неналежного управління превалює відстоювання «відомчих» інтересів. Наслідком цього є те, що кількість позовів приватних осіб до адміністративних судів в Україні з року в рік не зменшується.

При правовому визначенні національного механізму досудового вирішення публічно-правових спорів можна ураховувати позитивний досвід роботи відповідних юрисдикційних органів в країнах англосаксонської системи права. М. Кайзер, зокрема, відзначає, що оскільки судовий захист у Великій Британії був і продовжує залишатися коштовним, законодавцем цієї країни з метою вирішення вказаної проблеми протягом XIX-XX століть започатковано створення безлічі інстанцій більш-менш незалежних від органів управління (statutory tribunals; адміністративних трибуналів), процедури в яких є більш простими, швидкими і

менш витратними. Спірні адміністративно-правові питання нерідко вирішуються вже на їх рівні та в зацікавленій особи відпадає потреба звертатися до суду. Тим не менше, фінансові міркування і міркування, пов'язані зі зменшенням навантаження на суди, не були єдиними причинами створення зазначених контрольних інстанцій. Нерідко відповідні органи (адміністративні трибунали) створюються в галузях, в яких для оцінки правомірності управлінських рішень чи дій потрібні спеціальні професійні знання. З точки зору зацікавлених осіб часто не має великого значення, звертаються вони зі своїми скаргами до суду або до названих інстанцій [7].

У Великій Британії функціонують: Апеляційний трибунал із питань соціального забезпечення і аліментів дітям; Трибунал із питань пенсій; Трибунал з імміграційних питань; Спеціальна комісія з питань іноземців; Трибунал із питань зайнятості; Трибунал із питань інформації; Освітній апеляційний комітет; Трибунал з питань апеляцій в галузі охорони здоров'я; Транспортний трибунал; Земельний суд Англії та Уельсу; Фінансовий і податковий трибунал; Трибунал із питань азартних ігор та ряд інших. Вони є компетентними на вирішення спорів приватних осіб з публічною адміністрацією будь-якого рівня в усіх питаннях у тих сферах управління, в яких вони утворені. Їх рішення можуть бути в подальшому предметом оскарження до суду в порядку загальних (цивільних) процедур [8].

В Австралії також вимагається, щоб перед зверненням до суду публічно-правовий спір спочатку був розглянутим компетентним адміністративним трибуналом. Їх мережа, починаючи з 1970-х років, почала розвиватися як на рівні федерації, так і штатів. Президентом адміністративного трибуналу, як правило, є суддя Верховного або іншого вищого суду федерації або землі; судді також очолюють відділи трибуналів і судові колегії. На федеральному рівні в 1995 році був утворений Адміністративний апеляційний суд (трибунал), який має повноваження переглядати в апеляційному порядку рішення трибуналів першої інстанції, прийняті щодо актів міністрів уряду, міністерств, інших органів влади цієї країни при виконанні ними положень законів та інших законодавчих актів Співдружності. У сфері його юрисдикції знаходиться вирішення спорів з відносин допомоги сім'ям, соціального забезпечення, оподаткування, компенсацій ветеранам і працівникам, банкрутства, цивільної авіації, громадянства та імміграції, свободи інформації, закону про корпорації, застосування звичаїв, надання галузевої допомоги, організації безпеки і розвідки.

В якості «суду першої інстанції» на федеральному рівні в Австралії функціонують трибунали: - соціальних апеляцій (із питань соціального забезпечення, допомоги сім'ям, платежів на навчання); - із скарг ветеранів (приймає рішення про визнання травм або захворювань учасників бойових дій, військовослужбовців, а також стосовно військових пенсій); - у справах міграції (скарги на рішення та дії працівників Міністерства міграції); - у справах біженців (перегляд рішень з питань надання статусу біженця); - у справах корінних народів (захищає права аборигенів та інших корінних мешканців, розв'язує спори на основі визнаних традиційних норм) [9].

Є власні суди та трибунали в Австралії і на рівні штатів. Найбільшого розвитку адміністративна юстиція набула у штаті Вікторія, в якому ще у 1978 році її існування було передбачено Актом про адміністративне право (Administrative Law Act 1978 (Vic.)) [10]. Він визначив процедури розгляду спорів приватних осіб з відповідними адміністративними органами влади.

У США для забезпечення відповідального виконання державними установами своїх функцій, широкого громадського контролю за управлінською діяльністю ще 11 червня 1946 року було прийнято Федеральний закон про адміністративну процедуру (АПА). На даний час він є складовою частиною Кодексу законів цієї

країни (розділ 5) [11]. АПА визначає процедури ухвалення владних управлінських рішень, у тому числі й нормативних, федеральними агентствами та можливість участі в цьому процесі кожної заінтересованої особи. У ньому також унормовується порядок вирішення спорів, які виникають внаслідок урядування як в самих агентствах, так і потім у федеральних судах.

Закон АПА передбачає необхідність попереднього (до звернення до федеральних судів) розгляду спорів громадян та юридичних осіб з урядовими агентствами (їх посадовими особами) в рамках простих і неформалізованих процедур суддями з адміністративних справ (ALJ), які залучаються самими зазначеними органами публічного урядування [12]. Наразі останні користуються послугами близько 1600 адміністративних суддів, з яких 85% яких працюють в Адміністрації з управління персоналом (Office of Personnel Management). Ці судді призначаються вказаною Адміністрацією після комплексних процедур тестування комісією, до якої входять представник Асоціації AALJ, представник Американської асоціації юристів та федеральний суддя в адміністративних справах.

На рівні окремих штатів (згідно з їх законодавством) у США достатньо часто утворюються об'єднані суди з ALJ, наприклад, Управління адміністративних слухань Флориди, Відділ адміністративного права Луїзіани і т.д. [13]. Процедури вирішення спорів відрізняються в багатьох із них, оскільки у кожному на основі АПА приймаються власні регламенти.

Висновки. Таким чином, на відміну від розвинутих країн світу, в Україні в теперішній час відсутні ефективні механізми досудового урегулювання спорів приватних осіб із публічною адміністрацією. Це, а також перевантаженість адміністративних судів справами, їх неповна укомплектованість суддями, дозволяє посадовим особам органів виконавчої влади та виконавчих органів місцевого

самоврядування діяти не завжди відповідно до стандартів «доброго управління» («good governance»), не спрямовувати свою роботу суто на виконання «публічно-сервісних» функцій, на утвердження прав і свобод людини й громадянина. Зазначене, не в останню чергу, веде й загалом до надзвичайно низького (за даними соціологічних досліджень близько 11 відсотків) рівня довіри громадян України до державного апарату (чиновників) [14], а обумовлює актуальність подальшого проведення адміністративної реформи в Україні.

При законодавчому урегулюванні адміністративних процедур в Україні обґрунтованим розглядається визначення порядку попереднього досудового вирішення публічно-правових управлінських спорів спеціально утвореними при органах державної влади та місцевого самоврядування в районах, в областях України, а також при відповідних центральних органах виконавчої влади «квазі-судовими» органами (адміністративними (апеляційними) комісіями, комітетами). До їх складу в порядку відкритого конкурсного відбору можна призначати суддів адміністративних судів у відставці, колишніх публічних службовців з управлінським досвідом, науковців-адміністративістів, представників адвокатури та громадськості. Досвід функціонування в Україні частково подібних цим органів є. У статтях 213-215 КУпАП для розгляду окремих категорій справ про адміністративні правопорушення передбачається діяльність при виконках місцевих рад адміністративних комісій. Але принципи формування та діяльності подібних органів мають бути якісно нові (конкурсні, прозорі й професійні). Їх члени повинні отримувати винагороду за роботу відповідно з державного і місцевих бюджетів й функціонально бути незалежними (з наданням відповідних правових гарантій) від відповідних суб'єктів управління, рішення, дії або бездіяльність яких будуть предметом оскарження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Константи́й О.В. Характерні риси адміністративного судочинства України серед існуючих у світі моделей адміністративної юстиції // Актуальні проблеми сучасного адміністративного права: матеріали круглого столу, 22 березня 2013 р. / за ред. В.М. Огаренка та ін. Запоріжжя: КПУ, 2013. 264 с. С.109.
2. Кайзер Мартин. Правовая защита и контроль. Дайджест публичного права. 2016. № 1. С. 101, 102. URL: http://dpp.mpil.de/05_2016/05_2016_87_103.pdf.
3. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. К.: Факт, 2003. 496 с. С. 71.
4. У ВС хочуть зменшити навантаження завдяки зразковим справам. URL: http://zib.com.ua/ua/print/132140-u_vs_hochut_zmenshiti_navantazhennya_zavdyaki_zrazkovim_spra.html.
5. Загряцков М.Д. Административная юстиция и право жалобы: В теории и законодательстве (Развитие идей и принципов административной юстиции. Административный процесс и право жалобы в советском праве). М.: Право и жизнь, 1924. 96 с. С. 58, 59.
6. Константи́й О.В. Проблеми захисту в адміністративному судочинстві суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів: Монографія. К.: Істина, 2015. 544 с. С. 270.
7. Кайзер Мартин. Правовая защита и контроль // Дайджест публичного права. 2016. № 2. С. 110. URL: http://dpp.mpil.de/05_2016/05_2016_105_210.pdf.
8. Giovanni Quadri. La giustizia amministrativa nell'Unione Europea tra «droit administratif» e «common law». Studi e note di economia. 1998. № 1. P. 168–170.
9. Administrative Justice and alternative dispute resolution: the Australian experience / Trevor Buck; University of Leicester. Crown: Department for Constitutional Affairs, 2005. URL: http://web.archive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.dca.gov.uk/research/2005/8_2005_full.pdf.
10. Administrative Law Act 1978 (Vic.). URL: [http://www.legislation.vic.gov.au/domino/Web_Notes/LDMS/LTOObject_Sto re/LTOObjSt1.nsf/DD E300B846EED9C7CA257616000A3571/FA0C555B809F92FFCA25776100179EED/\\$FILE/78-9234a051.pdf](http://www.legislation.vic.gov.au/domino/Web_Notes/LDMS/LTOObject_Sto re/LTOObjSt1.nsf/DD E300B846EED9C7CA257616000A3571/FA0C555B809F92FFCA25776100179EED/$FILE/78-9234a051.pdf).
11. The Administrative Procedure Act (APA), Pub. L. 79-404, 60 Stat. 237, enacted June 11, 1946. URL: <http://usgovinfo.about.com/library/bills/blapa.htm>.
12. The Association of Administrative Law Judges (AALJ). URL: <http://www.aalj.org/>.
13. An administrative law judge (ALJ) in the United States. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Administrative_law_judge.
14. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2>.